

G. BERESNEVIČIUS

KAI KURIE INDOEUROPIEČIŲ UNIVERSALŪS PROVAIZDŽIAI KAIP FILOSOFINIO IR MITOLOGINIO MĄSTYMO PAMATAS

Kalbėdami apie filosofijos prigimtį, ypač šio mokslo genezės aspektu, ne visuomet galėsime tenkintis spekuliacijomis ar retrospektyvia filosofinės minties analize, žvelgdami nuo XX a. aukštumų. Neišvengiamai kylantį klausimą — kokios pasaulėregos kontekste atsiranda filosofija — įprasta spręsti, tarus, kad graikų pasaulėžiūra filosofijos radimosi priešaušryje buvo mitologinė, o filosofijos raida — nuoseklus tokios pasaulėžiūros ardymas bei atsiribojimas nuo jos. Tačiau ką toji „mitologinė pasaulėžiūra“ reiškia, visiškai neaišku, juolab kai ji nusakoma Homero ir Hesiodo citatomis. Taip supaprastinus klausimą, problemos nebelieka. Iš tokio poetų sukonstruoto pasaulėvaizdžio šaipėsi jau patys senovės graikai (dar Herodotas „Istorijoje“ teigė, kad Homeras ir Hesiodas patys sukūrė graikams teogoniją¹). Tad „mitologinės pasaulėžiūros“ ir filosofijos paribio problemos dabartiniams tyrinėtojams tiesiog nėra: ji išsprendžiama keliais sakiniais, t. y. tarus, jog graikai buvo naivūs „gamtos vaikai“, o po to pasigėrėjęs vis augančia antikinio mąstymo įtampa, kuri ir išsvaidžiusi tuos senuosius vaikų žaislus.

Tačiau, kita vertus, aišku, kad filosofija atsiranda ne tuščioje vietoje, o prasideda iš jau turimų vaizdinių apie pasaulį naujos interpretacijos. Pagrindinė tokių vaizdinių dalis buvo apriorinio pobūdžio. Juos galime vadinti archetipais, kolektyviniais vaizdiniais, apriorinėmis kategorijomis, bet nežiūrint to, kaip juos įvardinsime, empirinė medžiaga neleidžia abejoti universalumu tokių provaizdžių kaip Pasaulio Medžio vaizdinių, vandens primatas kosmogonijose, tvano mitas ir pan. Atskiras tokių provaizdžių kompleksas būdingas tik indoeuropiečių (toliau — ide.) tautoms, jį tiesiogiai paveldinčioms iš bendro ide. protautės provaizdžių lobyno. Achajų ir dorėnų gentis nuo ide. bendrumo epochos skyrė dar gana trumpas laiko tarpas, ir prie Egėjo jūros atsikrausčiusių genčių pasaulėžiūra savo struktūra smarkiau skirtis nuo indoeuropietiškosios neturėjo.

Kaip tik todėl šie graikų paveldėti provaizdžiai iš esmės nesiskiria nuo to provaizdžių komplekto, kurį iš ide. protėvynės atsinešė baltai,

¹ Žr.: Herodotas. Istorija.— V., 1988.— P. 111.

genetiškai patys artimiausi ide. protautės branduoliui ir bene autentiškiausiai išlaikę senuosius jos provaizdžius. Vėliau šie provaizdžiai, graikų intensyviai interpretuojami, pakito, bet filosofijos radimosi epochoje jie tebebuvo nesunkiai prieinami filosofinei transformacijai, ir jų gretinimas su baltų labai ilgai išlaikytais universaliais ide. provaizdžiais galėtų būti vaisingas. Sakysime, Anaksagoras, kuriam priskiriamos materialistinės intencijos, sakė, kad Saulė — įkaitinto metalo luitas. Bet dar Demokritas teigė, kad samprotavimai apie Saulę — ne Anaksagoro, o senoviški, tasai juos tik pasisavinęs². Matyt, šiuo atveju turime reikalą su jau Demokrito epochoje tapusiu senovišku Saulės, kaip įkaitinto metalo luito, provaizdžiu. Jį turi ir baltai, žinantys mitą apie Kalvelį, nukalusį Saulę ir užmetusį ją į dangų. Šių abiejų vaizdinių šaknys — tikriausiai bendroje ide. tradicijoje. Tačiau tokių sutampančių dviejų pasaulėžiūrų sistemų elementų fiksavimas būtų prasmingas tik visuotino tokių elementų katalogizavimo atveju. Trumpame straipsnyje perspektyvesnis rodytųsi bendros baltų ir graikų pasaulėžiūros struktūros analizės būdas, kurį ir drįstame siūlyti.

Baltų pasaulėdaros aukščiausiam taške įvairiais laikotarpiais yra arba Saulės, arba Perkūno įvaizdžiai. Jie susiję su ugnies pradū ir visiškai priešingi žemutiniam būties sluoksniui, kur vyrauja su vandeniu susijusios galios — slibinas, vėliau išvirstantis į velnio įvaizdį arba pavidomas juo. Kosmogoniniai lietuvių, kaip ir graikų, mitai aiškina, jog pasaulis kilęs iš vandens, kuris simbolizuoja pirmąją chaosą, neapibrėžtumą. Šią tradiciją pas graikus tęsia Talis, pradėjęs šio provaizdžio transformacijos į filosofinę sąvoką procesą: į šį ir gretimus universalius provaizdžius remiasi ir prasidėjusi graikų gamtamokslinė tradicija. Nors vandens primatu po Talio suabejota, vanduo randamas ne vienoje vėlesnėje filosofinėje sistemoje.

Heraklito psichologijoje ugnies ir vandens opozicija užima svarbią vietą. Jo nuomone, geriausia siela sausa ir švytinti, o miršta siela tuomet, kai ji virsta vandeniu³. Įdomu, kad piktosios, blogosios sielos baltų saktmėse susijusios su žemumomis, pelkėmis, vandeniu, o gerųjų vėlių likimas dažnai siejamas su dangumi, amžinai šiltomis Dausomis, su Perkūno sfera. Matyt, ir Heraklitas sausas sielas talpino savo mąstyto pasaulio viršuje, o drėgnosioms skyrė apačią. Heraklitas toliau teigia, kad „sielos dėl drėgmės išgaruoja“⁴, t. y. dingsta visiškai. Tai siejasi su viena išvadų, kurią, analizuodamas lietuvių nekrokultą, daro J. Basanavičius. Jo nuomone, lietuviai žinojo nelabų žmonių sielų laukiantį visišką pražuvimą — „pražuvą“⁵. Apie tokio tikėjimo buvimą, be kai ku-

² Žr.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.— М., 1979.— С. 370.

³ Žr.: Heraklitas. Apie gamtą // Filosofijos istorijos chrestomatija: Antika.— V., 1977.— P. 44.

⁴ Ten pat.

⁵ Basanavičius J. Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių.— Chicago, 1903.— P. LIV—LV.

rių kitų folkloro užuominų, liudija ir XV a. prancūzų keliautojo Žilbero de Lanua minimas kuršių įsitikinimas: jei laidotuvių laužo dūmai krypsta į šalį, tai reikš, jog siela pražuvusi⁶ (plg. „išgaravusi“). Kitas to paties tikėjimo variantas sako, jog pasmerktas sielas praryjęs tas pats slibinas⁷, mitinėse sistemose siejamas su vandeniu. Taigi visiškai įmanoma, kad Heraklitas savo psichologiją kūrė, transformuodamas universalius ide. provaizdžius, kuriuos dar pakankamai gerai išlikusius matome pas baltus.

Anaksagoras, Diogeno iš Laertės liudijimu, pasaulį grindžiančių stichijų gradaciją aiškina taip: sunkieji kūnai, kaip antai žemė, užima žemesnę vietą, vanduo ir oras — vidurį, lengvieji, pavyzdžiui, ugnis — aukštesnę⁸. Kaip matome, panašiai atrodo ir Heraklito, beje, ir daugelio kitų senųjų filosofų pasaulėvaizdis. Tokia pati pasaulio struktūramatoma ir baltiškoje simbolikoje. Baltų pasaulis tarsi leidžiasi iš viršaus į apačią: šaknimis į dangų remiasi pasaulio ašies, arba centro, funkciją atliekantis Pasaulio Medis, augantis šakomis žemyn; visi kiti esiniai interpretuojami pagal pasaulio ašies modelį, t. y. kaip besileidžiantieji iš viršaus į apačią. Taip orientuota didžioji dalis liaudies architektūros, meno dirbinių, darbo įrankių, orientuota trim aukštais, atitinkančiais tris Pasaulio Medžio segmentus — šaknis, kamieną, lapiją, o kosmologine prasme — dangų, žemę, požemius. Viršutiniuose simbolikos segmentuose talpinama su ugnimi, oru susijusi ornamentika (trikampiai — ugnis, apskritimai — oras), apačioje dedami vandenį (banguota linija) arba žemę (keturkampiai) reiškiantieji simboliai. Pažymėtinas neabejotinas tos simbolikos atitikimas Demokrito nusakytas atomų formas — nuo subtiliausių, apskritimo formos — sielos — atomų iki keturkampių — žemės.

Regis, išties senovės graikų mąstytojų pradinis taškas buvo ne patys universalūs provaizdžiai, kuriuos mažai pakitusia forma išlaikė baltai. Pas graikus tokia archainė pasaulėrega, intensyviai interpretuojama, greitai kito, tačiau dar Bizantijos epochoje tokios pasaulėregos relikto būta sakralinės erdvės interpretavime: šventyklos kolonos išivaizduotos viršaus į apačią, o mes jas jau regime kylančias iš apačios į viršų. Toks baltų archainis pasaulio matymas turėjo išnykti daug vėliau: bent jau labai ilgai gyvuoja baltišką kryžius — vertikalaus ir dviejų paralelinių horizontalių skersinių junginys, simbolizuojantis harmoningai sujungtus tris pasaulėdaros aukštus.

Graikų pasaulis, skleisdamasis intelektualinių ir geografinių opozicijų terpėje, greitai praranda senąją ide. protautės pasaulėregą. Visi universalūs ide. provaizdžiai, anksčiau tarsi trimis aukštais išdėstyti ant lentynėlių, irstant šiai struktūrai, praranda savo vietą, ir atsirandantį filosofijai reikia interpretuoti jau nebe vientisą ide. pasaulio modelį, o ankstesnę aiškią savo vietą praradusius jo segmentus. Graikai savo

⁶ Žr.: Mannhardt W. Letto-Preussische Götterlehre.— Riga, 1936.— S. 175.

⁷ Žr.: Basanavičius J. Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių.— P. 22 (plg. P. 21).

⁸ Žr.: Anaksagoras. (Liudijimai) // Filosofijos istorijos chrestomatija: Antika.— P. 71.

pasaulį ima dalyti į keturias dalis: apmaštomis keturi pradai bei jų gradacija, pasaulyje imama orientuotis pagal keturias geografines opozicijas.

Tuo metu ankstyvesnę graikų horizontalios orientacijos modelį galime numatyti, žinodami baltiškąjį. Baltų kultūra aktualizuoja ne visas geografines opozicijas: į horizontalią plokštumą baltai tiesiog suprojektuoja savo žinomą vertikalią pasaulio struktūrą, tą patį Pasaulio Medį, tik tarsi paguldytą. N. Vėliaus rekonstrukcija parodo baltų išskirtus rytų, vidurio ir vakarų arealus. Jų charakteristikos atitinka vertikalųjų opozicijų segmentus: rytai — dangų, vidurys — orą, vakarai — požemius. Graikai dar Herodoto epochoje pasaulį kartais nusakinėjo kaip tik pagal rytų—vakarų opozicijas⁹. Graikai, kaip ir baltai, vakaruose talpino mirusiųjų pasaulį, rytus siejo su dangumi, Dzeusu ir t. t. Tačiau ši orientacija, kadaise vyravusi graikų pasaulėžiūroje, pakito, užleisdama vietą orientacijai pagal keturias pasaulio šalis, kurios simboliu tampa keturkampis, o vėliau — kryžius. Reikia pasakyti, kad su naująja pasaulėrega susiję simboliai atsiranda iš senųjų archainę orientacijos sistemą reprezentuojančių simbolių. Kaip pastebėjome, vertikalios orientacijos modeliu bus baltiškasis kryžius — vertikalaus ir dviejų paralelinių horizontalių skersinių junginys. Horizontalios orientacijos modelis — tas pats kryžius, tik tarsi „paguldytas“ ant šono. Sujungę abu šiuos simbolius, simetriškai uždėję juos vieną ant kito, gausime kvadratą su įbrėžtu kryžiumi. Tokios figūros reikšmę galima interpretuoti įvairiai, bet kol kas svarbu tai, kad joje ne tik atsiranda kryžius, bet iš jos taip pat išrieda bemaž visi baltiškiosios, o kartu ir universalios simbolikos elementai.

Mūsų manymu, negalime ignoruoti perspektyvų, kurios atsiveria, kai graikų filosofijos atsiradimo problematiką interpretuojame universalių ide. provaizdžių, transformuojamų filosofinio mąstymo, aspektu. Pažymėtina, kad tokia interpretacija perspektyviausia, kai remiamasi baltiškiosios mitologijos duomenimis. Matyt, filosofiją suprasdami kaip vien tik pasaulio demitologizaciją, prasilenksime su autentiška jos tradicija, kurią tam tikru aspektu galėtume greičiau nusakyti kaip universalių ide. provaizdžių hermeneutiką.

⁹ Žr.: *Herodotas. Istorija.* — P. 65.